

Ο Καζαντζάκης στον 21ο αιώνα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ε

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Ο Καζαντζάκης στον 21ο αιώνα

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ
ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ «ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 2007:
ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ»

(ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ,
ΗΡΑΚΛΕΙΟ & ΡΕΘΥΜΝΟ,
18-21 ΜΑΪΟΥ 2007)

ε π ι μ έ λ ε ι α
Σ. Ν. Φιλιππίδης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
&
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Ηράκλειο 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Το Πρόγραμμα του Συνεδρίου	13
Εισαγωγικό σημείωμα του επιμελητή	21

ΟΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

<i>Αγγέλα Καστρινάκη, Ο Καζαντζάκης Γνωστικός .....</i>	<i>33</i>
<i>Δημήτρης Δημηρούλης, Ο Νίκος Καζαντζάκης και η Γενιά του '30. Τα ίχνη της απουσίας .....</i>	<i>77</i>
<i>Γιώργος Κεχαγιόγλου, Μερικές παρατηρήσεις και σκέψεις με αφορμή τη μεσοασιατική και απωανατολική γραμματειακή διάσταση στον Ν. Καζαντζάκη .....</i>	<i>107</i>
<i>Δημήτρης Τζιόβας, Ο πειρασμός του αρχάγγελου και το νόημα της θυσίας: Η ερμηνευτική του προσωπείου στο Ο Χριστός ξανασταυρώνεται .....</i>	<i>145</i>

- Μαρίτα Παπαρούση, Όψεις του σώματος
στο μυθιστόρημα Ο Χριστός ξανασταυρώνεται 185*
- Μιχαήλ Πασχάλης, Η τοπογραφία του Ζορμπά:
Ιδεολογική λειτουργία και διακείμενα 221*
- Αντώνης Γλυτζουρής, Τα μερεμέτια του Πρωτομάστορα 247*
- Παναγιώτα Μήνη, Πλάθοντας για τον κινηματογράφο
έναν επαναστάτη Προφήτη: Το σενάριο
Μουχαμέτης (1932) του Ν. Καζαντζάκη 271*
- Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, Τέσσερεις γυναίκες
βιογραφούν τον Καζαντζάκη 291*
- Νίκος Παπαχριστόπουλος, Ο Νόμος της Μητέρας:
Ν. Καζαντζάκη Ο Τελευταίος πειρασμός 339*
- Μαρίνος Πουργούρης, Τοτέμ και Ταμπού:
Ο Καζαντζάκης αναγνώστης του Freud 377*
- Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, Σημασιακοί κώδικες
και αξιακά πρότυπα της Κρήτης στο έργο
του Νίκου Καζαντζάκη 403*
- Δημήτρης Παπανικολάου, «Αφεντικό, άνθρωπο
δεν αγάπησα σαν εσένα»: Ο Αλέξης Ζορμπάς
και η ποιητική της ομοκοινωνικότητας 435*

Σ. Ν. Φιλιππίδης, Οι απόγονοι του Ντοστογιέβσκι και ο Καζαντζάκης	477
--	-----

Οι συγγραφείς του τόμου	521
-------------------------------	-----

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
 «ΝΙΚΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ 2007:
 ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ»
 ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΚΑΙ ΡΕΘΥΜΝΟ,
 18-21 ΜΑΪΟΥ 2007

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 18/5/07, ΗΡΑΚΛΕΙΟ - ΑΠΟΓΕΥΜΑ
 (ΑΙΘΟΥΣΑ ΑΝΔΡΟΓΕΩ)

Πρόεδρος	Σ. Ν. Φιλιππίδης
18.00-18.45	Προσφωνήσεις και χαιρετισμοί
18.50-19.10	Α. Καστρινάκη, «Ο Καζαντζάκης Γνωστικός»
19.10-19.30	Δ. Δημηρούλης, «Το φαινόμενο “Καζαντζάκης” και η Γενιά του 1930»
19.30-19.50	Γ. Κεχαγιόγλου, «Όψεις των κεντροασιατικών και απωανατολικών λογοτεχνιών σε λογοτεχνικά έργα του Ν. Καζαντζάκη: Στερεότυπα, μετατοπίσεις ενδιαφέροντος, πρωτοτυπία»
19.50	συζήτηση

ΣΑΒΒΑΤΟ, 19/5/07, ΡΕΘΥΜΝΟ – ΠΡΩΙ
(ΜΕΓΑΛΟ ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟ ΓΑΛΛΟΥ – Δ3)

Πρόεδρος	Γιώργος Κεχαγιόγλου
11.00–11.20	Δ. Τζιόβας, «Ο πειρασμός του αρχάγγελου και το νόημα της θυσίας: Η ερμηνευτική του προσώπείου στο <i>Ο Χριστός ξανασταυρώνεται</i> »
11.20–11.40	Σ. Αθανασοπούλου–Κυπρίου και Ν. Κλαπάκη, « <i>Ο Χριστός ξανασταυρώνεται: Εξετάζοντας την ποιητική του μυθιστορήματος σε σχέση με την αποφαιτική θεολογία</i> »
11.40–12.00	Μ. Παπαρούση, « <i>Όψεις του σώματος στο μυθιστόρημα Ο Χριστός ξανασταυρώνεται</i> »
12.00–12.15	συζήτηση
12.15–12.30	διάλειμμα
Πρόεδρος	Δημήτρης Τζιόβας
12.30–12.50	Μ. Πασχάλης, « <i>Η τοπογραφία ως κατασκευή στον Αλέξη Ζορμπά</i> »
12.50–13.10	Β. Petre, « <i>Ποιος έκανε το ψάρι μπουκάλι; Πιάνοντας το μίτο της μεταφραστικής κακοδαιμονίας του Καπετάν Μιχάλη</i> »
13.10	συζήτηση

ΣΑΒΒΑΤΟ, 19/5/07, ΡΕΘΥΜΝΟ – ΑΠΟΓΕΥΜΑ
(ΜΕΓΑΛΟ ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟ ΓΑΛΛΟΥ – Δ3)

Πρόεδρος	Ερατοσθένης Καψωμένος
18.00–18.20	Α. Γλυτζουρής, «Τα μερεμέτια του Πρωτομάστορα»
18.20–18.40	Μ. Χυναράκη, «“Μέλισσα” και “Περίανδρος”»: Η τραγωδία του Ν. Καζαντζάκη και η όπερα του Θ. Αντωνίου»
18.40–19.00	Γ. Μήνη, «Πλάθοντας για τον κινηματογράφο έναν επαναστάτη Προφήτη: Το σενάριο “Μουχαμέτης” του Ν. Καζαντζάκη»
19.00–19.10	συζήτηση
19.10–19.20	διάλειμμα
Πρόεδρος	Peter Bien
19.20–19.40	Γ. Συρίμης, «Ο Ιουλιανός ο Παραβάτης στον Ν. Καζαντζάκη και στον Κ. Καβάφη»
19.40–20.00	Α. Ρόζενμπεργκ, «Ο Καζαντζάκης μεταφραστής του Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα»
20.00–20.20	Γ. Φαρίνου–Μαλαματάρη, «Καζαντζάκης βιογραφούμενος»
20.20	συζήτηση

ΚΥΡΙΑΚΗ, 20/5/07, ΡΕΘΥΜΝΟ – ΠΡΩΙ
(ΜΕΓΑΛΟ ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟ ΓΑΛΛΟΥ – Δ3)

Πρόεδρος	Γ. Φαρίνου–Μαλαματάρη
10.00–10.20	Ν. Παπαχριστόπουλος, «Ο Τελευταίος πειρασμός: Η διαλεκτική του νόμου και της επιθυμίας»
10.20–10.40	Μ. Πουργούρης, «Σχετικά με τοτέμ και ταμπού: Ο Καζαντζάκης αναγνώστης του Φρόιντ»
10.40–11.00	Μ. Κληρονόμου: «“Ανάμνηση” και “μνήμη” στην Αναφορά στον Γκρέκο»
11.00–11.10	συζήτηση
11.10–11.20	διάλειμμα
Πρόεδρος	Roderick Beaton
11.20–11.40	Θ. Μασκαλέρης, «Ο ηθικός ουμανισμός του Καζαντζάκη: Έμπνευση για να σωθεί η Γη»
11.40–12.00	Ε. Καψωμένος, «Σημασιακοί κώδικες και αξιακά πρότυπα της Κρήτης στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη»
12.00–12.20	συζήτηση
12.30	εκδρομή στη μονή Πρέβελη

ΔΕΥΤΕΡΑ, 21/5/07, ΡΕΘΥΜΝΟ – ΑΠΟΓΕΥΜΑ
(ΜΙΚΡΟ ΑΜΦΙΘΕΑΤΡΟ ΓΑΛΛΟΥ / Δ3-7Α)

Πρόεδρος	Αλέξης Πολίτης
18.00–18.30	P. Bien, «Το θρησκευτικό όραμα στον Καζαντζάκη»
18.30–19.00	R. Beaton, «Άγγελος ή δαίμονας: Ο συγγραφέας μέσα στο κείμενο»
19.00–19.20	Δ. Παπανικολάου, «Η ποιητική της ομοκειωνικότητας»
19.20–19.40	Σ. Φιλιππίδης, «Οι απόγονοι του Ντοστογιέβσκι και ο Καζαντζάκης (αλλά και Μερεζκόβσκι, Τσβάιχ, Νίτσε και Παλαμάς)»
19.40	συζήτηση

Το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε χάρη
στη δωρεά του Γεωργίου Σιγανού

Ο τόμος των Πρακτικών εκδίδεται χάρη στην οικονομική
ενίσχυση που χορηγήθηκε στο Τμήμα Φιλολογίας
από το «Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη»

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ
ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ

Ο τόμος αυτός αποτελεί μια επιλογή δεκατεσσάρων επιστημονικών ανακοινώσεων που παρουσιάστηκαν στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Νίκος Καζαντζάκης 2007: Πενήντα χρόνια μετά». Το Συνέδριο διεξήχθη στο πλαίσιο σειράς εκδηλώσεων, τις οποίες το Πανεπιστήμιο Κρήτης πραγματοποίησε με την οικονομική ενίσχυση του ομογενούς Γεωργίου Σιγανού και τη δική μου επιστημονική οργάνωση (κατόπιν εντολής και διαρκούς υποστήριξης από τον Πρύτανη Ιωάννη Παλλήκαρη), για να τιμήσει την επέτειο των 50 χρόνων από το θάνατο του Καζαντζάκη. Το βάρος της οργάνωσης του Συνεδρίου το επωμίσθηκε επιτυχώς η γραμματέας Μανωλία Βουγιουκαλάκη. Οι εργασίες της πρώτης ημέρας, Παρασκευής 18 Μαΐου 2007, έλαβαν χώρα στην αίθουσα «Ανδρόγεω» του Ηρακλείου, την οποία παραχώρησε ο Δήμος Ηρακλείου στο Πανεπιστήμιο για την εκδήλωση. Ύστερα από προσφωνήσεις και χαιρετισμούς τρεις σύνεδροι διάβασαν ανακοινώσεις τους. Οι υπόλοιπες είκοσι εργασίες ανακοινώθηκαν στο Αμφιθέατρο της πανεπιστημιούπολης στο Ρέθυμνο κατά τη διάρκεια του τριημέρου από το Σάββατο 19 Μαΐου έως και τη Δευτέρα 21 Μαΐου 2007.

Στόχος του Συνεδρίου ήταν να διαγραφεί η τοποθέτηση της σύγχρονης επιστημονικής κοινότητας απέναντι στο έργο του Καζαντζάκη, ενός συγγραφέα που εξακολουθεί, όπως φαίνεται, να αποτελεί «σημείον αντιλεγόμενον». Ανακοινώσεις που είχαν εντελώς εξειδικευμένο περιεχόμενο (μεταφραστικά προβλήματα, μουσική βασισμένη σε έργα του Καζαντζάκη, κλπ.), δεν συμπεριλαμβάνονται σε αυτή την επιλογή· εκδόθηκαν ή θα εκδοθούν σε σχετικά επιστημονικά περιοδικά. Οι ανακοινώσεις των Peter Bien (Dartmouth College) και Roderick Beaton (King's College, London) δεν συμπεριλαμβάνονται, διότι δημοσιεύθηκαν στα δύο πρώτα βιβλία της σειράς «Μελέτες για τον Καζαντζάκη» των Εκδόσεων «Καστανιώτη». Οι εργασίες του ανά χείρας τόμου των Πρακτικών του Συνεδρίου αποτελούν επεξεργασμένη, γραπτή μορφή, των προφορικών ανακοινώσεων. Τον πελώριο μόχθο της τυπογραφικής επιμέλειας —από τις διαστάσεις του κασέ και την επιλογή των στοιχείων έως την ορθογραφία και την ενοποίηση και έλεγχο των σημειώσεων— του τόμου τον σήκωσε επάξια, όπως και ο αναγνώστης θα κρίνει ιδίους όμμασι, στους ώμους του ο Κωστής Ψυχογιός. Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι η έκδοση των Πρακτικών κατέστη δυνατή —ύστερα από τρία ολόκληρα χρόνια— χάρη στην άμεση χρηματοδότηση, την οποία προσέφερε το «Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη».

Είναι χαρακτηριστικό ότι για το magnum opus του Καζαντζάκη, την Οδύσεια, υπάρχουν περιορισμένης μάλλον έκτασης συζητήσεις σε δύο μόνο εργασίες (Κεχαγιόγλου, Πουργούρης). Το ίδιο συμβαίνει και με την Ασκητική (Καστρινάκη, Πουργούρης). Από τις δεκατέσσε-

ρεις εργασίες οχτώ αναφέρονται στα μυθιστορήματα. Τα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη υπήρξαν τα πλέον προσφιλή στο αναγνωστικό κοινό κείμενά του, αλλά, όπως για μια ακόμα φορά αποδεικνύει και αυτό το Συνέδριο, το προσφιλέσ επίσης αντικείμενο των κριτικών.

Η εργασία του Σ. Ν. Φιλιππίδη (σ. 477–519), συνδέει την αφηγηματική γραφή του Καζαντζάκη με ένα παλαιότερο πρότυπο, αυτό των μυθιστορημάτων του Ντοστογιέβσκι. Συγκεκριμένα, ανάγει την αντιθετική, διστική οργάνωση των μυθιστορημάτων του κρητικού συγγραφέα στον Ντοστογιέβσκι και την παρακολουθεί πώς εξελίσσεται από τον ρώσο μυθιστοριογράφο σε γνωστούς ευρωπαίους συγγραφείς. Τέλος, επισκοπεί την οργάνωση αυτή σε όλα τα γνωστά μυθιστορήματα του Καζαντζάκη.

Εξετάζοντας τον Καπετάν Μιχάλη, τον Ζορμπά και την Αναφορά στον Γκρέκο, ο Ερατοσθένης Καψωμένος (σ. 403–434) διαπιστώνει πως η πεζογραφία του Καζαντζάκη είναι ιδεολογικά φορτισμένη. Προχωρώντας από τις σημασιακές οργανώσεις στις οργανώσεις αξιών που εκείνες σχηματίζουν, ο Καψωμένος επιχειρεί να διαγράψει τον ιδεολογικό ορίζοντα του Καζαντζάκη, για να καταλήξει στην «κρητική ματιά», την οποία βλέπει ως την ολοκλήρωση της ανθρωπολογικής αναζήτησης του συγγραφέα και ως υπέρβαση του «ελληνικού μέτρου».

Με τον Καπετάν Μιχάλη, για τον οποίο έχει γίνει ήδη σχετική έρευνα, αλλά και με τον Αλέξη Ζορμπά ασχολείται ο Δημήτρης Παπανικολάου (σ. 435–475). Και στα δύο μυθιστορήματα διακρίνει μια λανθάνουσα έλξη μεταξύ των ανδρικών κύριων χαρακτήρων· κατά τον Παπα-

νικολάου ο ανεκδήλωτος αυτός ομοερωτισμός προσδιορίζει επιπλέον και τους γυναικείους ρόλους, καθώς και τον εθνικό, ηθικό, αλλά και λογοτεχνικό θεματικό προσανατολισμό των δύο μυθιστορημάτων. Τον Ζορμπά εξετάζει και ο Μιχαήλ Πασχάλης (σ. 221–246)· η ανάγνωσή του επικεντρώνεται στους τόπους, στους οποίους δραματίζεται η πλοκή του μυθιστορήματος, το λιγνιτωρυχείο και το μοναστήρι της Παναγιάς. Ο μελετητής υποστηρίζει ότι οι τόποι αυτοί συνιστούν αντικείμενο που αξίζει διερεύνησης, εφόσον αφενός παρουσιάζονται συσχετικά και αφετέρου από διαφορετική οπτική γωνία, εκείνη του αφηγητή και εκείνη του Ζορμπά.

Δύο εργασίες έχουν ως αντικείμενο τον Χριστό ξανασταυρώνεται. Ο Δημήτρης Τζιόβας (σ. 145–183) διερευνά τα δυσεπίλυτα προβλήματα που προκύπτουν από τα δύο αντιπαρατιθέμενα σημασιολογικά επίπεδα του μυθιστορήματος —κοινωνικό, ιστορικό, εθνικό αφενός και ατομικό αφετέρου—, και την παραγωγή νοήματος από μια τέτοια διαστρωμάτωση· ερμηνεύει το μυθιστόρημα συσχετίζοντας το ατομικό επίπεδο —έως τώρα μάλλον αγνοημένο— με το άλλο, πολλαπλό, επίπεδο. Η Μαρίτα Παπαρούση (σ. 185–219) επίσης διακρίνει δύο συσχετικά και αντιτιθέμενα σημασιολογικά επίπεδα, το ατομικό και το ιστορικο-κοινωνικό· επικεντρώνεται ωστόσο στο πώς το ανθρώπινο σώμα παρουσιάζεται στο μυθιστόρημα ως φυσικό και, παράλληλα, συμβολικό κατασκεύασμα, δηλαδή παράγωγο της κοινωνικής, ιστορικής και ιδεολογικής στιγμής.

Ο ψυχαναλυτής Νίκος Παπαχριστόπουλος (σ. 339–375) βλέπει στην τελική φαντασίωση του Τελευταίου

πειρασμού —φαντασίωση μιας εναλλακτικής ζωής για τον Ιησού— την επικράτηση της γυναικείας παρουσίας και την απουσία του πατέρα. Η προσκόλληση αυτή στο μητρικό πρότυπο, σε μια οιδιπόδεια μητέρα, οδηγεί τον Ιησού στην αδυναμία να απεγκλωβιστεί από τη δυαδικότητα του φαντασιακού: την ανυπέρβλητη επιθυμία της μητέρας του Μαρίας και την απόρριψη της επιθυμίας της γυναίκας, της Μαρίας Μαγδαληνής. Και η Αγγέλα Καστρινάκη (σ. 33–76) έχει ως αντικείμενο το τελευταίο μυθιστόρημα του Καζαντζάκη, τον *Τελευταίο πειρασμό*, αυτό το καζαντζακικό απόκρυφο ευαγγέλιο, αλλά και το πρώιμο δοκίμιο του φιλοσοφικού στοχασμού, την *Ασκητική*, στα οποία διαπιστώνει ότι το αντιπαραθετικό κοσμοείδωλο που υπόκειται έχει συχνά το περιεχόμενο /φως/ vs. /σκοτάδι/, όπου η αναζήτηση του φωτός συνιστά τη θετική δείξη και η υποχώρηση ενώπιον του σκότους την αρνητική: έτσι, εντάσσει τον Καζαντζάκη στη μακραίωνη παράδοση των Γνωστικών.

Μια σειρά από μελετήματα αναφέρονται στα άλλα —εκτός των μυθιστορημάτων— λογοτεχνικά είδη της καζαντζακικής παραγωγής. Ο Μαρίνος Πουργούρης (σ. 377–402) ανιχνεύει τις από το 1920 επαφές του Καζαντζάκη με τις φροϊδικές θεωρίες: έτσι, στην *Ασκητική* εντοπίζει κάποιες αναφορές στην ενόρμηση για θάνατο. Το δεύτερο κείμενο, που συζητά ο Πουργούρης, είναι η *Οδύσεια*, στην οποία βλέπει επίδραση της φροϊδικής θεωρίας για την πατροκτονία (οιδιπόδειο).

Ο Καζαντζάκης θεωρείται από πολλούς ως ένας συγγραφέας που έγραψε θαυμάσιες ταξιδιωτικές εντυπώσεις. Αναφερόμενος στο σύνολο της παραγωγής του

κρητικού συγγραφέα (Οδύσεια, μυθιστορήματα, θεατρικά, ταξιδιωτικά, μεταφράσεις, εγκυκλοπαιδικά άρθρα, αλλά και πρώτες δημοσιεύσεις με το ψευδώνυμο Κάρμα Νιρβαμή) ο Γιώργος Κεχαγιόγλου (σ. 107–144) διαπιστώνει το ενδιαφέρον του Καζαντζάκη για κεντροανατολικά, απωανατολικά και ινδικά θέματα, και επιχειρεί να διαγράψει τα όρια και να θέσει τον σχετικό προβληματισμό του καζαντζακικού ανατολισμού: το εύρος του, τους περιορισμούς του, και τα δάνειά του από τους προγενέστερους νεοέλληνες συγγραφείς.

Δύο μελετήματα έχουν ως αντικείμενο τη θεατρική και σεναριογραφική παραγωγή του Καζαντζάκη. Ο Αντώνης Γλυτζουρής (σ. 247–270) παραβάλλει τρεις αλληλοδιάδοχες γραφές του *Πρωτομάστορα*: η συγκριτική ανάγνωση των διορθώσεων, κατά τον μελετητή, αποτελεί ένδειξη για μια μετατόπιση του θεμελιώδους νοήματος του έργου, από την έννοια της «θυσίας» στην έννοια του «υπερανθρώπου». Ο Καζαντζάκης έγραψε στα γαλλικά οκτώ σενάρια για να γίνουν ταινίες, που όμως ποτέ δεν γυρίστηκαν· η Παναγιώτα Μήνη (σ. 271–290) περιορίζει την ομιλία της στο σενάριο «Μουχαμέτης», στο οποίο ανιχνεύει παντοίες ιδεολογικές καταβολές (από τον Μπερξόν έως τον Λένιν), καθώς και επιδράσεις από την πρακτική του τότε πρωτοποριακού σοβιετικού κινηματογράφου.

Μια τελευταία κατηγορία εργασιών είναι εκείνη η οποία περιλαμβάνει μελετήματα που στρέφονται στο πώς οι άλλοι είδαν τον Καζαντζάκη ως άνθρωπο και ως συγγραφέα. Η Γεωργία Φαρίνου–Μαλαματάρη (σ. 291–338) παρουσιάζει πώς τον περιγράφουν τέσσε-

ρεις γυναίκες συγγραφείς σε αντίστοιχες «βιογραφίες»: η Γαλάτεια Αλεξίου-Καζαντζάκη, η Ελένη Σαμίου-Καζαντζάκη, η Λιλή Ζωγράφου, και η Έλλη Αλεξίου. Τέσσερις «βιογραφίες», τέσσερις Καζαντζάκηδες.¹ Ο Δημήτρης Δημηρούλης (σ. 77–105) εξετάζει το πρόβλημα της αρνητικής κριτικής από τους εκπροσώπους της περίφημης Γενιάς του 1930 και της απουσίας ουσιαστικού διαλόγου της Γενιάς αυτής με το έργο του Καζαντζάκη· επιχειρεί επίσης να εξηγήσει την ύπαρξη αυτού του χάσματος μέσα από τη διερεύνηση των αντίστοιχων αισθητικών και ιδεολογικών πεποιθήσεων.

Αναλογιζόμενος τα δύο τελευταία μελετήματα, τις «βιογραφίες» και την κριτική αντιμετώπιση, ξανασκέφτηκα ό,τι έγραψα παραπάνω, ότι δηλαδή ο Καζαντζάκης εξακολουθεί να είναι «σημείον αντιλεγόμενον». Το φαινόμενο δεν είναι ίσως ιδιαίτερα δυσεξήγητο: ο Καζαντζάκης απωθεί κάποιους από τους σημερινούς αναγνώστες αφενός λόγω του ρητορικού του ύφους και αφετέρου λόγω της ιδεολογικής του αστάθειας. Και όμως ο κριτικός, αλλά και ο επαρκής αναγνώστης, για να κατανοήσει τα λογοτεχνικά έργα που διαβάσει οφείλει να προσαρμόζεται στις συγκεκριμένες υφολογικές και ιδεολογικές επιλογές τους: ο ρητορισμός του Καζαντζάκη είναι αυτός της εποχής του, ο ρητορισμός της αμέσως μετά τον Παλαμά εποχής, ο ρητορισμός του φίλου του

---

¹ Η Φαρίνου ανακοίνωσε στο Συνέδριο το κείμενό της για τις δύο «βιογράφους» αυτό για τις άλλες δύο ανακοινώθηκε στο Συνέδριο για τον Καζαντζάκη, το οποίο διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Αθηνών την ίδια χρονιά (2007)· κατόπιν υποδείξεώς της το συμπερίελαβα εδώ, ώστε η εργασία της να έχει πληρότητα.

Σικελιανού. Είναι ακριβώς αντικριτική στάση να διαβάσει ο επαρκής αναγνώστης την πεζογραφία του Καζαντζάκη με τις παραμέτρους τής μετά τους Ταχτσή και Ιωάννου εποχής και όχι με τις παραμέτρους που θέτουν τα ίδια τα κείμενά του. Όσο για την ιδεολογία, εγώ τουλάχιστον ως αναγνώστης, όταν διαβάζω Παπαδιαμάντη είμαι χριστιανός και όταν Βάρναλη, κομμουνιστής. Και τι ακριβώς είμαι άραγε, εγώ ο υποκριτής αναγνώστης; Γιατί, όποιος έχει μελετήσει τον Καζαντζάκη, αντιλαμβάνεται ότι η διά βίου επιμονή του στη μη δέσμευση, στη συνεχή ιδεολογική αναζήτηση και στην αποδοχή της ταυτόχρονης συνύπαρξης μέσα του ιδεολογικών αντιφάσεων, είναι μια μορφή ιδεολογικής συνέπειας.

Η συνύπαρξη των αντιφάσεων και των αντιθέσεων είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά —αν όχι το κύριο— της λογοτεχνικής παραγωγής του Καζαντζάκη. Μια συμπαράθεση, κριτικών αυτή τη φορά, αντιθέσεων αποτελεί και ο ανά χειράς τόμος. Υποπτεύομαι πως αν υπήρχαν ψυχές και η δική του παραμόνευε εδώ γύρω, θα διασκέδαζε πολύ με την παρέα που συνάχτηκε στο Συνέδριο και τις άλλες —προηγούμενες και μελλοντικές, επιστημονικές ή καφενόβιες— παρέες που είτε τον πετάνε στα σκουπίδια ή τον ανεβάζουν στον ουρανό.

Χανιά, Ιούνιος 2010

Σ. Ν. Φιλιππίδης
Ομότιμος Καθηγητής
Νεοελληνικής Φιλολογίας
Πανεπιστημίου Κρήτης

ΟΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Αγγέλα Καστρινάκη
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ο ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΓΝΩΣΤΙΚΟΣ

Ο Νίκος Καζαντζάκης φαίνεται πως αιφνιδίως επανέρχεται στην επικαιρότητα. Στην αυγή του 21ου αιώνα, όταν τα μεγάλα υπαρξιακά ερωτήματα, το «από πού», «προς τα πού» και «γιατί», γίνονται ξανά ζωτικής σημασίας, όταν πολλά από όσα θεωρούσαμε λυμένα με ορθολογικό τρόπο κατά τις προηγούμενες δεκαετίες τείνουν να βασανίζουν ξανά το ανθρώπινο γένος, ο Καζαντζάκης της μεταφυσικής αγωνίας βρίσκει ξανά αυτιά ανοιχτά να ακούσουν την «κραυγή» του.

«Νέα Εποχή» ονομάζουν κάποιοι την εποχή μας. Αν τη χαρακτηρίσουμε εποχή ανασφάλειας, άγχους και αναζήτησης μιας εσωτερικής «λύτρωσης» νομίζω πως την περιγράφουμε σωστά. Ανατολικές θρησκείες, παγανισμός, εσωτερισμός, εναλλακτικές θεραπείες για το σώμα, γιόγκα, χορτοφαγία, προσπάθειες πρόβλεψης του μέλλοντος, όλα αυτά μαζί ή χωριστά αποτελούν πρακτικές στις οποίες ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού στις δυτικές κοινωνίες ολοένα και πιο συστηματικά επιδίδε-

ται. Θρησκευτικές ορθοδοξίες και ετεροδοξίες μάχονται πάνω στο πνεύμα του σημερινού πιστού-άπιστου. Αιρετικές (αν τις πούμε έτσι) απόψεις για τον χριστιανισμό κάνουν θραύση παγκοσμίως, ο κόσμος αναζητά μια έως τώρα κρυμμένη, υποτίθεται, αλήθεια. Πολλοί μιλούν για μια αναβίωση του γνωστικισμού.

Για τον Καζαντζάκη Γνωστικό επέλεξα να μιλήσω σήμερα, γι' αυτήν ακριβώς την πλευρά του συγγραφέα που τον ξαναφέρει στην επικαιρότητα, την οποία νέμεται πλουσιοπάροχα, στον χώρο της λογοτεχνίας, ο Νταν Μπράουν με τον *Κώδικα Ντα Βίντσι*, καθώς και ο από εικοσαετίας ήδη καθοδηγητής εκατομμυρίων αναγνωστών Πάολο Κοέλιου, ομογάλακτοι του Κρητικού και οι δύο.¹

Θα μπορούσα να μιλήσω εξίσου για τον Καζαντζάκη Μανιχαϊστή. Γνωστικισμός και μανιχαϊσμός: το συνολικό θρησκευτικό ρεύμα και το παρακλάδι του, το πιο δυναμικό ωστόσο. Μια θρησκεία είναι ο μανιχαϊσμός, που έχει τροφοδοτήσει την κοινή μη θρησκευτική χρήση του όρου, ακριβώς επειδή νοεί απόλυτες αντιθέσεις ανάμεσα στο καλό και στο κακό, μια αέναη πάλη μεταξύ τους. Στην παρακάτω ανακοίνωση θα δοκιμάσω να δείξω τις γνωστικιστικές, μανιχαϊκές καταβολές της σκέψης του Καζαντζάκη, πάνω στο σώμα της *Ασκητικής*, του μυστικιστικού αυτού μανιφέστου του 1927, καθώς

¹ Ο Κοέλιου παρουσιάζει στα έργα του την αέναη διαπάλη φωτός και σκότους, περιγράφει μυητικά ταξίδια και πρεσβεύει μια προσωπική οδό προς τη λύτρωση. Ο Νταν Μπράουν (2004: 335-36) αναφέρεται ρητά στο μυθιστόρημά του στον *Τελευταίο πειρασμό*, στην εκδοχή Σκορτσέζε.

και την εφαρμογή των ιδεών αυτών στο κατεξοχήν γνωστικό —και λόγω θέματος— έργο του Καζαντζάκη, τον *Τελευταίο πειρασμό*.²

Λίγα λόγια —αναγκαστικά λίγα— γι' αυτό το ρεύμα, που παρακολουθεί τον χριστιανισμό από τα γεννοφάσκια του, είναι απαραίτητα για να εννοήσουμε το καθολικό σχήμα σκέψης που βρίσκεται, κατά τη γνώμη μου, κάτω και από τον δικό μας Καζαντζάκη. Ο γνωστικισμός, προσπαθώντας να λύσει το πρόβλημα του κακού, του πόνου, του θανάτου, πιστεύει ότι τον κόσμο δεν τον έχει φτιάξει ο καλός Θεός, αλλά ένας κακός αυταρχικός Δημιουργός, κατώτερος του καλού Θεού, ο οποίος υπάρχει μεν αλλά είναι κρυμμένος κάπου πολύ μακριά. Ο μανιχαϊσμός είναι η πιο δυϊστική εκδοχή του γνωστικισμού, με σαφείς ζωροαστρικές καταβολές: από πάντα υπήρχαν δύο δυνάμεις, το Φως και το Σκοτάδι, το Καλό και το Κακό. Το κακό, στις ελληνικές μανιχαϊκές πηγές, ονομάζεται Ύλη.

² Ο πρώτος, όσο γνωρίζω, που κάνει μια νύξη στον γνωστικισμό του Καζαντζάκη είναι ο Αλέξης Ζήρας (1992: 155): η σκέψη του Καζαντζάκη είναι «ένα μάγμα όπου συνυπάρχουν με διάφορες αποκλίσεις η μαγεία, η θεοσοφία, ο γνωστικισμός, ο μυστικισμός». Είχα παραδώσει τη μελέτη αυτή για δημοσίευση, όταν πληροφορήθηκα ότι και άλλος μελετητής είχε ήδη επισημάνει τις γνωστικές καταβολές της σκέψης του Καζαντζάκη. Ο Δημ. Τσινικόπουλος (2005: 24–49), στο πολύ αξιόλογο δοκίμιό του «Οι πνευματικοί πατέρες του Νίκου Καζαντζάκη», αναφέρεται στη Θεοσοφία, στη Γνώση και στον Ελευθεροτεκτονισμό ως βασικές πηγές για την κοσμοθεωρία του συγγραφέα: ο θρησκευτικός συγκρητισμός, ο βουδισμός, η μεταποίηση της ύλης σε πνεύμα, η θέωση του ανθρώπου, η θετική παρουσίαση του Κάιν και του Ιούδα, αποτελούν κατά τον μελετητή δείγματα του καζαντζακικού γνωστικισμού. Βλ. επίσης εδώ σημ. 23 και 24.

Η κοσμογονία του μανιχαϊσμού αποτελεί έναν περίπλοκο μύθο, από όπου δίνω τις βασικές γραμμές.³ Στην αρχή υπήρχαν δύο «φύσεις», αρχές ή ουσίες, μία καλή που έμενε στο φως και μία κακή που έμενε στο σκότος. Κάποια στιγμή το σκοτάδι επιτέθηκε στο φως και κατάφερε να το νικήσει και να το εγκλωβίσει μέσα του: για την ακρίβεια, το φως πρόσφερε τον εαυτό του ως τροφή στο σκοτάδι με σκοπό να το αλώσει. Έτσι ο εγκλωβισμός του φωτός στην Ύλη λειτουργεί και ως δηλητήριο που κάποτε θα την καταβάλει. Αλλεπάλληλες μάχες δίνονται ανάμεσα στις δυνάμεις. Ένα τμήμα του Φωτός απελευθερώνεται και επανέρχεται στην αρχική θείκη κατάσταση: είναι ο «Πρώτος Άνθρωπος», ένας προκοσμικός Θεός. Άλλα όμως τμήματα παραμένουν φυλακισμένα. Οι άνθρωποι, ο Αδάμ και η Εύα, είναι γεννήματα του Σκότους, ανταπάντηση στα στρατηγήματα του Φωτός. Το Σκότος τους έφτιαξε κατ' εικόνα του φωτεινού Θεού, κάτι που συνιστά διαβολικό κόλπο εναντίον του πρωτοτύπου. Στο εξής πάντως, από τη στιγμή που δημιουργήθηκε ο άνθρωπος, ο αγώνας μεταξύ φωτός και σκότους επικεντρώνεται σε αυτόν, και ο κάθε άνθρωπος αποκτά υψίστη σημασία για την όλη ιστορία της ύπαρξης του κόσμου.

Μέσα στον Αδάμ και στην Εύα αντιπαλεύουν το φως με το σκοτάδι, το πνεύμα με την ύλη. Όμως η Εύα είναι πολύ πιο υποταγμένη στους δαίμονες, γι' αυτό άλλωστε και τη δημιούργησαν: ως όργανο κατά του Αδάμ. Της έδωσαν τη λαγνεία για να τον παρασύρει όχι μονάχα

³ Παρακολουθώ την εξιστόρηση του Jonas (1963: 209–36).

στη σαρκική ηδονή αλλά και στην τεκνοποίηση. Αυτή η τελευταία συνιστά το φοβερότερο τέχνασμα του σατανά, γιατί προεκτείνει την αιχμαλωσία του φωτός διαχέοντάς το μέσα στην ύλη.

Ωστόσο οι δυνάμεις του φωτός στέλνουν στη γη τον φωτεινό Ιησού (διάφορο από τον βιβλικό Ιησού) για να σώσει τον Αδάμ. Αυτός είναι που ωθεί τον πρωτόπλαστο να δοκιμάσει από το Δέντρο της Γνώσεως, ώστε να του αποκαλυφθεί το καλό και το κακό. Ο Ιησούς είναι η προσωποποίηση του φωτός του αναμεμιγμένου στην ύλη. Βρίσκεται παντού, σε όλα τα όντα, ζώα και φυτά, και κάθε μέρα γεννιέται, υποφέρει και πεθαίνει. Ταυτόχρονα είναι και ο θεϊκός Νους, που απελευθερώνει την αιχμάλωτη θεϊκή ουσία και διαρκώς, έως το τέλος του κόσμου, τη συγκεντρώνει εξάγοντάς την από τη διάχυσή της μέσα στη φύση. Ο Ήλιος είναι το κοσμικό όργανο της μεταφοράς, καθώς με τις ακτίνες του συγκεντρώνει το φως και το αποδίδει στον ζωδιακό κύκλο, που με το συνεχές γύρισμά του το επιστρέφει εντέλει στον κόσμο του φωτός. Έτσι όλα τα τμήματα του Φωτός ανεβαίνουν διαρκώς προς τα πάνω, ενώ τα τμήματα του Σκότους αέναα κατακρημνίζονται στα βάθη.

Ο μανιχαϊσμός, ως ηθική ζωής (Jonas 1963: 231-33), καταλήγει σε έναν αυστηρό ασκητισμό, τουλάχιστον για την ελίτ των πιστών, τους εκλεκτούς: αποχή από έμφυτες τροφές, αποχή από τον γάμο και την απόκτηση παιδιών που πολλαπλασιάζουν την ύλη. Δίδεται ένα παράγγελμα πενίας, καθώς και μια εντολή εναντίωσης στην απόκτηση σπιτιού. Οι πιστοί του μανιχαϊσμού, η μεγάλη μάζα από αυτούς (όχι οι καθαυτό εκλεκτοί) ονομά-

ζονται «ακροατές» ή «στρατιώτες». Ακροατές επειδή ακούνε τη «φωνή» (ή μήπως την «κραυγή»;) του Θεού, και «στρατιώτες» επειδή πολεμούν γι' αυτόν.

Θεωρώ πως η *Ασκητική του Καζαντζάκη* (51964) πιθανότατα αποτελεί μια εκδοχή της παραπάνω θεωρίας, του κοσμικού οράματος των Μανιχαίων. Ιδού μια χαρακτηριστική φράση της:

Κινήσαμε από ένα χάος παντοδύναμο, από μια αξεδιάλυτη, πηχτή, φως και σκοτάδι άβυσσο. Και μαχόμαστε όλοι —φυτά, ζώα, άνθρωποι, ιδέες— στο λιγότειγμο τούτο διάβα της ατομικής ζωής, να ρυθμίσουμε εντός μας το Χάος, να λαγαρίσουμε την άβυσσο, να κατεργαστούμε μέσα στα κορμιά μας όσο πιότερο σκοτάδι μπορούμε, να το κάμουμε φως (68–69).

Ο σκοπός του ανθρώπου, κατά τον Καζαντζάκη, είναι ακριβώς να πετύχει τον διαχωρισμό, να βγάλει «το Θεό το θαμμένο μέσα στην ύλη» (70), να τον βοηθήσει να «ανηφορήσει».

Καλό είναι ό,τι ορμάει προς τ' απάνω και βοηθάει το Θεό ν' ανηφορήσει. Κακό είναι ό,τι βαραίνει προς τα κάτω, κι αμποδάει το Θεό ν' ανηφορίσει (72).

Ο Θεός βρίσκεται παντού μες στην ύλη και πάσχει διαρκώς:

Στρατόπεδο αλάκερου του Θεού είναι και το πιο ταπεινό έντομο κι η πιο μικρή ιδέα. Μέσα τους όλος ο Θεός είναι

παραταγμένος σε κρίσιμη μάχη. Και στο πιο ασήμαντο μόνιο γης κι ουρανού ακούω το Θεό μου να φωνάζει: Βοήθεια (85)!

Το φως και το σκοτάδι, η κίνηση προς τα πάνω και η κίνηση προς τα κάτω, η αέναη πάλη, η μεγάλη συμμετοχή του κάθε ανθρώπου και η μεγάλη ευθύνη του⁴ για την πορεία του κόσμου, του σύμπαντος κόσμου επίσης,⁵ ο Χριστός που αιώνια υποφέρει και ξανασταυρώνεται⁶ (σε αντίθεση με τη γραμμική σύλληψη του επίσημου χριστιανισμού, την «εφάπαξ» θυσία)⁷ — αυτά είναι σήματα κατατεθέντα του μανιχαϊσμού, που οπωσδήποτε

Η προεπισκόπηση

⁴ Η πρώτη εκδοχή της *Ασκητικής*, δημοσιευμένη στην *Αναγέννηση* του Δ. Λυκού, εχ. 11-12 (1964: 27) ξεκίνησε με την έννοια της ευθύνης: «Μακάριοι όσοι βαστούν απάνω στους ώμους τους την Υπέροχη Ευθύνη». Το τέλος της πρώτης εκδοχής, το «Πιστεύω», το αναδημοσιεύει και ο Πρεβελάκης (1958: 84-85).

⁵ «Ποια στρατά από τις δυο αιώνιες να διαλέξω; Ξαφνικά νογώ, από την απόφασή μου τούτη κρέμεται όλη μου η ζωή· κρέμεται όλη η ζωή του Σύμπαντος» (Καζαντζάκης ⁵1964: 28).

⁶ Μια χαρακτηριστική εκδοχή της ύπαρξης του Χριστού στην ύλη και μάλιστα στον φυτικό κόσμο, εκεί όπου κυρίως βρίσκεται, κατά τους Μανιχαϊστές, αποτελεί το παρακάτω απόσπασμα του Καζαντζάκη (1946: 159): «Διαβάζουμε στον παλιό Συναξαριστή πως ένας ασκητής σήκωνε στο φως ένα δεντρόφυλλο· το κοίταξε και τα δάκρυα έτρεχαν από τα μάτια του. Κάποιος τον ρώτησε: “Γιατί κλαις, πάτερ άγιε; Τι βλέπεις λοιπόν πάνω στο δεντρόφυλλο αυτό;” Κι ο ασκητής αποκρίθηκε: “Βλέπω τον Ιησού Χριστό σταυρωμένο· βλέπω την ανθρωπότητα ολάκερη που υποφέρει”. Να τι πρέπει ο ποιητής να βλέπει σήμερα στο κάθε τι και στα πάντα: τη σταυρωμένη αγάπη, τον άντρα και τη γυναίκα και το πνέμα που υποφέρουν».

⁷ Για τη σύλληψη της γραμμικότητας και της επαναληπτικότητας, βλ. Eliade 1966.